

НАСИЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

У статті здійснений теоретичний аналіз соціально-психологічних особливостей насильства, описані теорії виникнення агресивності в людей, критерії класифікації насильства, його різновиди й індикатори.

Ключові слова: соціально-психологічна природа насильства, види насильства, психологічне насильство.

The article presents a theoretical analysis of the socio-psychological characteristics of violence, described theories of aggression in humans, classification criteria violence, its types and indicators.

Keywords: social and psychological nature of violence, types of violence, psychological violence.

Прояви насильства протягом тисячолітньої історії людства набували різних форм і видів, мали різну соціальну й психологічну норму, об'єкти застосування. Сьогодні в психології з'явилася стійка тенденція до багатofакторного, синтетичного розуміння феномену насильства, у якій ураховуються різні аспекти її розгляду. Серед дослідників окреслилася відмова від біологізаторських тлумачень феномену агресії, що зводили її до проявів природженого інстинкту як невід'ємно притаманного людській природі. Більш чітко став простежуватися соціальний контекст багатьох досліджень, який означає прямий вихід на коло актуальних проблем, що хвилюють нині все людство. Цей рівень аналізу містить перелік взаємопов'язаних між собою змінних на противагу абсолютизації якої-небудь з них окремо.

Виходячи з вищесказаного, **метою** й завданнями нашого дослідження є теоретичний аналіз соціально-психологічної природи насильства, узагальнення його видів, критеріїв класифікації, форм прояву в соціумі та впливу на індивіда й суспільство в цілому.

Серед різноманітних точок зору на генезу насильства в психологічній науці важливе місце продовжують займати теорії біологічної природи агресивної поведінки. Представники цього напрямку (Ф.Верном, Д.Р.Майлс, Г.Карей, Е.Ф.Коккаро, О.Д.Сержинський та ін.) наголошують, що агресивна поведінка людини детермінована біологічними причинами та пов'язана зі становленням біохімічних, гормональних механізмів, які впливають на її формування. Сучасні дослідження виявляють внесок генотипу та середовища у варіативність агресивності в людей, розглядають питання про те, які саме гени впливають на міжіндивідуальні розбіжності в схильності до насильства та які психологічні механізми можуть опосередковувати такий вплив (С.Б.Манук, М.В.Алфімова, В.І.Трубников). До цього ж слід віднести й дослідження жорстокості при психічних розладах, агресивності у зв'язку з деякими душевними захворюваннями, з прогресуючим психічним дефектом і розпадом особистості (О.Кернберг, О.Є.Лічко, Ю.Б.Можгинський) [7].

А.Бандура, А.Басс, Л.Берковіц, Р.Берон вважають людську агресію, головним чином, «формою соціальної поведінки», при цьому не заперечується вплив

фізіологічних субстратів, змін у гормональному балансі, серйозних емоційних невідповідностей, генетичних аберацій тощо [2].

Можемо стверджувати, що єдиного погляду в науці щодо «біологічної» чи «соціальної» природи насильства сьогодні не існує. Так само різні наукові підходи пропонують варіації критеріїв класифікації насильства й форм його прояву як на індивідуальному, так і на соціальному рівні.

Аналіз теоретичних джерел дозволяє виокремити такі теорії зародження агресивності (насильства) [4].

1. Біологічні теорії розглядають вплив нейрофізіологічних факторів (у декотрих людей зміни в лімбічній системі головного мозку можуть впливати на агресивну поведінку); вплив біохімічних факторів (нейротрансмітери – нейро-медіатори (наприклад, адреналін, норадреналін, допамін, ацетилхолін, а також серотонін)), які можуть відігравати роль у полегшенні та гальмуванні агресивних імпульсів; вплив генетичних факторів; патологія головного мозку (різноманітна патологія головного мозку може спричиняти агресію (пухлини, травми, окремі захворювання, наприклад, енцефаліт та епілепсія)).

2. Психологічні теорії поділяються на [6]:

а) психоаналітичну теорію, згідно з якою агресія й насильство є зовнішніми проявами внутрішнього безсилля і низької самооцінки, що виникають, коли не реалізується потреба дитини в безпеці та задоволенні;

б) теорію навчання. Прихильники цієї теорії стверджують, що агресивним способам поведінки й насильству навчаються на значимих і впливових рольових моделях. Люди, над якими знущалися в дитинстві або виховували, застосовуючи фізичні покарання, з більшою вірогідністю будуть самі застосовувати насильство, коли стануть дорослими.

3. Соціокультурні теорії, за якими агресивна поведінка є, головним чином, продуктом культури й структури суспільства. Вплив соціальних факторів може сприяти проявам насильства, коли люди усвідомлюють, що їх потреби не можуть бути реалізовані в суспільно прийнятних формах; тоді виникають делінквентні форми поведінки, щоб отримати бажане.

Міністерство у справах сім'ї, молоді і спорту називає такі фактори проявів насильства в українських родинах [5]: психологічні (психічні розлади, високий рівень агресії, власний негативний досвід дитинства, низька самооцінка кривдника); соціальні (стереотипність уявлень про ролі в сім'ї й виховання дітей, високий рівень алкоголізації населення, поширення наркоманії); економічні (зниження рівня життя значної частини населення, соціально-побутова невлаштованість, безробіття).

Сьогодні фахівці розрізняють чотири контексти виникнення насильства над дітьми в сім'ї, а саме: індивідуальний (з боку батьків та дітей), сімейний, соціокультурний і кризовий [8].

Індивідуальний контекст з боку батьків містить особливості особистості батьків. Ризик насильства зростає, якщо в батьків спостерігаються такі психологічні характеристики, як ригідність, домінування, тривожність, роздратованість (особливо на провокуючу поведінку дитини), низька самооцінка, депре-

сивність, імпульсивність, залежність, низький рівень емпатії та відкритості, низька стресостійкість, емоційна лабільність, агресивність, замкнутість, підозрілість і проблеми самоідентифікації. Також факторами ризику є негативне ставлення батьків до оточення та неадекватні соціальні очікування стосовно дитини; низький рівень соціальних навичок; невміння вести переговори, вирішувати конфлікти й проблеми, справлятися зі стресом, просити допомоги в інших (насильство над дітьми є сімейною таємницею, яка ретельно приховується і не обговорюється відкрито); психічне здоров'я батьків, ризик застосування батьками насильства відносно дітей збільшують виражені в них психопатологічні відхилення, знервованість, депресивність, схильність до суїцидів.

До виникнення насильства також призводять алкоголізм і наркоманія батьків і, як наслідок, психофармакологічні проблеми й афективні порушення: агресивність, гіперсексуальність, дратівливість, порушення координації, послаблений контроль над своєю поведінкою, зниження критики, зміни особистості та ін. проблеми; відсутність належних батьківських навичок і почуттів; дефіцит батьківських почуттів і навичок найчастіше характерний для молодих, розумово відсталих, психічно хворих батьків.

Індивідуальний контекст з боку дитини враховує наявність проблем у психічному й фізичному розвитку, а саме: недоношені діти, які мають низьку вагу при народженні; небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати попередньої дитини; діти, які живуть у багатодітній родині, де проміжки між народженнями дітей були невеликими (погодки); вроджені або набуті каліцтва, порушення здоров'я (спадковий синдром, хронічні захворювання, у тому числі й психічні); розлади та особливості поведінки (дратівливість, гнівливість, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез); низький рівень оволодіння соціальними навичками.

У рамках сімейного контексту серед можливих причин виникнення насильства виділяють такі: родини батьків-одинаків, а також багатодітні родини, у яких дефіцит вільного часу батьків, неможливість надати потрібну увагу кожній дитині тощо; вітчизняні родини або прийомні батьки; конфліктні чи насильницькі відносини між членами родини; жінки, що зазнають насильства від чоловіка; проблеми між подружжям (сексуальна незадоволеність, відсутність або недостатність емоційної підтримки тощо); проблеми взаємин батьків і дитини; емоційна та фізична ізоляція родини.

Під соціокультурним контекстом розуміють аналіз класової структури суспільства й економічного стану окремих класів (робота-безробіття; добробут-бідність; умови проживання). Демонстрування насильства в засобах масової інформації (мультфільми, фільми, передачі) провокує розуміння насильства як цінності та прийнятної поведінки.

Крім сказаного вище, необхідно враховувати специфічні для кожного суспільства установки щодо насильства, зокрема, стосовно дітей у сім'ї, відносини між поколіннями й статями, ролі батьків і дітей, формальні й неформальні тощо. Наприклад, у культурі існує взаємозв'язок між насильницькими формами поведінки й уявленнями про мужність, які формують у «сильної статі» установ-

ку на панування над іншими людьми (над жінкою й дітьми). Реалізацію цього прагнення за допомогою насильства визнають здебільшого як «легітимну». Така ситуація може бути причиною «успадкування» моделі жорстокого поводження з дітьми в сім'ї з боку чоловіків, а також поширення в суспільстві уявлень про методи виховання. До сьогодні фізичні покарання розглядають як припустимий і дієвий спосіб педагогічного впливу [9].

Є сенс згадати поняття авторитарної особистості, яке було введено в 1950 році Т.Адорно [1]. Зокрема, він вважав, що існують люди, які використовують «змішену агресію», тобто мають так звану «мотиваційну тенденцію». Адорно дав подібним людям таку характеристику: «Вони схильні твердо дотримуватися своїх переконань та поділяти «конвенційні» схильності; вони нетерпимі до проявів слабкості (у себе й в інших); вони схильні до того, щоб карати; вони підозрілі; вони безмежно поважають владу» [1, с.338]. Оскільки в дитинстві такі особистості відчували велику невпевненість і надзвичайну залежність від батьків, страх перед ними та неусвідомлювану ворожість до них, це створювало передумови для появи в них схильності до гніву, який, унаслідок їхнього страху та невпевненості, набуває форми зміщеної агресії, спрямованої проти безвладних груп, дозволяючи зберегти зовнішню пошану до влади. Цей страх, на думку Т.Адорно, – проекція їхніх власних ворожих проявів. Наявність зв'язку вказаного характерологічного синдрому з агресивністю та ворожістю не однозначна та потребує більш детального вивчення.

У роботах Р.Берона [3], Д.Зілманна, Дж.Карсліта, Ч.Мюллера та інших подана ідея про те, що агресія ніколи не виникає у вакуумі, що її існування багато в чому зумовлене певними аспектами навколишнього середовища. Між тим деякі дослідники доходять висновку, що наявність стресору, як середовищного, так і міжособистісного, ще не є достатньою підставою для виникнення агресивної поведінки. Р.Берон і Д.Річардсон [3] указують на роль установки в агресивній поведінці. При цьому установка включає три основні компоненти:

- 1) оціночний, тобто любов чи ненависть до об'єктів;
- 2) компонент віри – людина впевнена, що об'єкти є такими, якими вона їх сприймає;
- 3) поведінковий, тобто готовність діяти певним чином щодо об'єктів [3, с.216].

Загалом виокремлюють фізичне, сексуальне, психологічне насильство [6]. Більшість дослідників цієї проблеми вважають, що психологічні особливості жертв фізичного й сексуального насильства зумовлені не стільки фізичними травмами, скільки насильством над особистістю. Як самостійна форма жорстокого поводження з людиною психологічне насильство стало братися до уваги в кінці 70-х – на початку 80-х років. Сьогодні практично всі фахівці, що займаються цією проблемою, підкреслюють, що психологічне насильство зустрічається набагато частіше, ніж вважається, і його вплив більш руйнівний для особистості постраждалого в порівнянні з фізичним і навіть сексуальним насильством.

Розглянемо цей вид насильства на прикладі поведінки з дитиною. Емоційне (психологічне) насильство – це періодичний або постійний психологічний

вплив на дитину чи відторгнення її батьками або іншими дорослими, що призводить до формування в дитини патологічних рис характеру або порушення психічного розвитку.

Виділяють 5 основних типів руйнівної поведінки батьків чи інших дорослих, значущих для дитини, які заважають її здоровому розвитку, руйнують віру в себе, сприяють появі різних емоційних і поведінкових проблем, а саме: відторгнення, погрози (або тероризування), ігнорування психологічних потреб дитини, ізоляція й розбещення [6].

Вплив психологічного насильства на особистість має серйозні травмуючі наслідки для дитини. У дошкільному й молодшому шкільному віці наслідки емоційного насильства можуть проявлятися в затримці фізичного, розумового розвитку, росту дитини; у формуванні таких особистісних особливостей, як імпульсивність, вибуховість, ворожість, агресивність; у виробленні шкідливих звичок (смоктання пальців, виривання волосся). У психологічній літературі зустрічається поняття «психологічна карликовість» – коли дитина, що росте в несприятливих для неї психологічних умовах, сильно відстає в рості від однолітків і має затримку психічного розвитку. Виявляється, що патофізіологічним механізмом цього є порушення синтезу соматотропного гормону (гормону росту), від якого залежить не тільки зростання дитини, а і її інтелектуальний розвиток [9].

Фізичне насильство – навмисне або необережне нанесення дитині батьками чи особами, що їх замінюють, вихователями або іншими особами фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, які заподіюють шкоду здоров'ю дитини, порушують її розвиток і позбавляють життя [6].

Сексуальне насильство, або розбещення – залучення дитини за її згодою або без такої в сексуальні дії з дорослим (чи з людиною, старшою за неї не менш ніж на 3 роки) з метою отримання останнім сексуального задоволення або вигоди. Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина [8]:

- не володіє свободою волі, будучи залежною від дорослого;
- може не усвідомлювати значення дій дорослого з огляду на функціональну незрілість;
- не може повною мірою передбачити всі негативні для себе наслідки цих дій.

Сексуальне насильство над дітьми (сексуальне зловживання дітьми) – це залучення дитини до дії із сексуальним забарвленням з метою отримання дорослими сексуального задоволення або матеріальної вигоди.

Насильство над людиною та його наслідки можуть проявити себе негайно або в далекому майбутньому.

До негайних наслідків належать фізичні травми, пошкодження, блювота, головний біль, зомління, характерні для маленьких дітей, яких хапають за плечі й сильно трясуть. Під час цього синдрому відбуваються крововиливи в очні яблука. Окрім того, це психічні порушення у відповідь на будь-який вид агресії, особливо на сексуальну. Такі реакції можуть проявлятися в прагненні кудись тікати, сховатися чи глибокій загальмованості, зовнішній байдужості. У будь-якому разі

дитина охоплена надзвичайним страхом, тривогою та гнівом. У старшому віці можливий розвиток депресії з почуттям власної нікчемності, неповноцінності.

Віддалені наслідки – це порушення фізичного та психічного розвитку, соматичні захворювання, особистісні й емоційні порушення, соціальна невлаштованість.

Висновки. Таким чином, насильство має як біологічну, так і соціальну природу. Соціально-психологічна сутність цього феномену проявляється як на індивідуальному (насильство над самим собою), так і на соціальному рівні (насильство над іншою людиною). Незважаючи на свої різновиди, форми прояву в різних культурах, насильство особливо згубно впливає на розвиток і соціалізацію дитини. Тому законодавчо в розвинених країнах покарання за нього є найсуворішим. Найбільш цікавим і недостатньо дослідженим залишається психологічне насильство, яке стрімко модифікується в сучасних умовах. Його глибше дослідження щодо впливу на шкільну й студентську молодь вважаємо перспективою нашої роботи.

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
2. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – С. Пб. : Прайм Еврознак, Нева ; М. : Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
3. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – С. Пб. : Питер, 2001. – 352 с.
4. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – С. Пб. : Питер, 2000. – 448 с.
5. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / за заг. ред. Журавель Т. В., Христової Г. О. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 238 с.
6. Лютак О. З. Профілактика насильства в сім'ї та в освітньому середовищі / О. З. Лютак, Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 254 с.
7. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю. Б. Можгинский. – С. Пб. : Лань, 1999. – 127 с.
8. Насилие в семье: особенности психологической реабилитации : учебное пособие / под ред. Н. М. Платоновой, Ю. П. Платонова. – С. Пб. : Речь, 2004. – 154 с.
9. Федоришин Г. М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї : навчально-методичний посібник / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – 168 с.

УДК 159.923

Віктор Пілецький

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена проблемі копінг-стратегій поведінки в стресовій ситуації. Автор розкриває психологічну сутність поняття «копінг-стратегії». У психології копінг-поведінки все більшої значущості набуває проблема вивчення ресурсів, які дозволяють особистості цілеспрямовано опановувати, діяти, випереджати (прогнозувати) життєві ситуації, події та результати власних вчинків. Запропоновано зміст тренінгової програми подолання стресових ситуацій.

Ключові слова: стрес, адаптаційний синдром, психічна напруженість, копінг-стратегії подолання стресових ситуацій, тренінгові програми.